

RELJEFI S PRIKAZIMA HERAKLOVIH DJELA U CRKVI SV. KAJA U SOLINU

Jasna Jeličić-Radonić

UDK 73.032'02 (497.5 Solin)"02" : 7. 04

Izvorni znanstveni rad

Jasna Jeličić - Radonić

Ministarstvo kulture

Konzervatorski odjel u Splitu

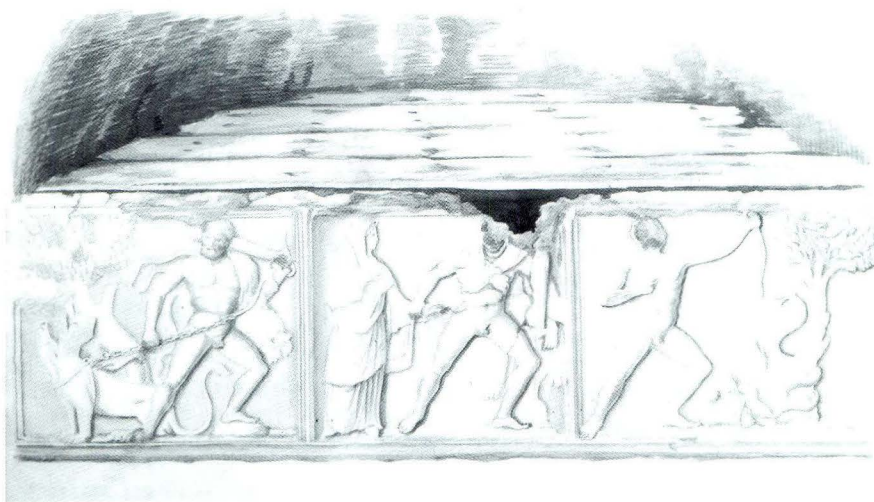
U crkvi sv. Kaja u Solinu nalazi se rimski "sarkofag" s prikazom Heraklovih djela, izvorno isklesan u litici unutar male špilje. Spomenik u obliku sanduka u neposrednoj blizini zapadne salonitanske nekropole bio je presudan da se u dosadašnjoj literaturi protumači kao antički sarkofag. Budući da je podzemni potok izvirao u špilji, a voda se skupljala u kamenom recipientu s Heraklovim reljefima, odakle je otjecala, autorica prepoznaje Heraklovo svetište u prirodi. Tradicija o posvećenoj vodi sačuvana je do danas štovanjem sv. Kaja pape, potvrđujući važnost antičkog izvora posvećenog Heraklu.

U crkvi sv. Kaja u zapadnom dijelu Solina nalazi se rimski "sarkofag" s prikazima Heraklovih djela. Izvorno je taj rimski spomenik bio slikovito smješten u prirodi, unutar jedne male špilje na padinama obronka između dva potoka, Slanog i Blandišta. Otkriven je slučajno 1818. godine prilikom posjeta austrijskog cara Franje I. Dalmaciji i salonitanskim spomenicima, što je vrlo dojmljivo zapisano u carevu dnevniku.

"Mi smo se onda odvezli u Solin cestom prema Trogiru, kao da ćemo u Trogir. Lijevo i desno od puta ležali su pojedini pravi sarkofazi ili njihovi poklopci. Na putu desno nalazi se komad zida od četverouglastog kamenja, duž puta. Poslije oko pola sata vožnje, desno od puta, ide se nekoliko stotina koraka nekim maslinikom i dođe do jedne male pećine, izdubene u litici. Tu se nalazi jedan veliki sarkofag koji zauzima čitavu pećinu po širini. Na prednjoj strani sarkofaga je lijep i veliki basreljef, koji je već ponešto oštećen. Poklopca više nema. Pored pećine vidi se četverougao od kamenja, što, čini se, predstavlja temelje nekog malog hrama koji se izdizao pred spiljom. Na tom području nalazi se i mala oslikana spilja. No slike su jedva vidljive."¹

¹ I. PEDERIN, *Franjo I i počeci antičke arheologije u Hrvatskoj*, VAHD 78/1985, str. 141; ID., *Franjo I o Splitu i Trogiru u svom dnevniku*, Njemački putopisi po Dalmaciji, priredio i preveo I. Pederin, Split 1989, str. 99-100.

Da bi se sarkofag sačuvao, odlučeno je, prema naredbi cara Franje I, da se špilja pretvori u kapelu i posveti jednom od lokalnih svetaca. Godine 1922. špilja je produbljena i posvećena sv. Kaju papi, a sarkofag je od tada služio kao oltar. Godine 1856-1858. podignuta je crkva kojoj je kapelica s rimskim sarkofagom služila kao svetište i oltar a bila je posvećena istom titularu.²

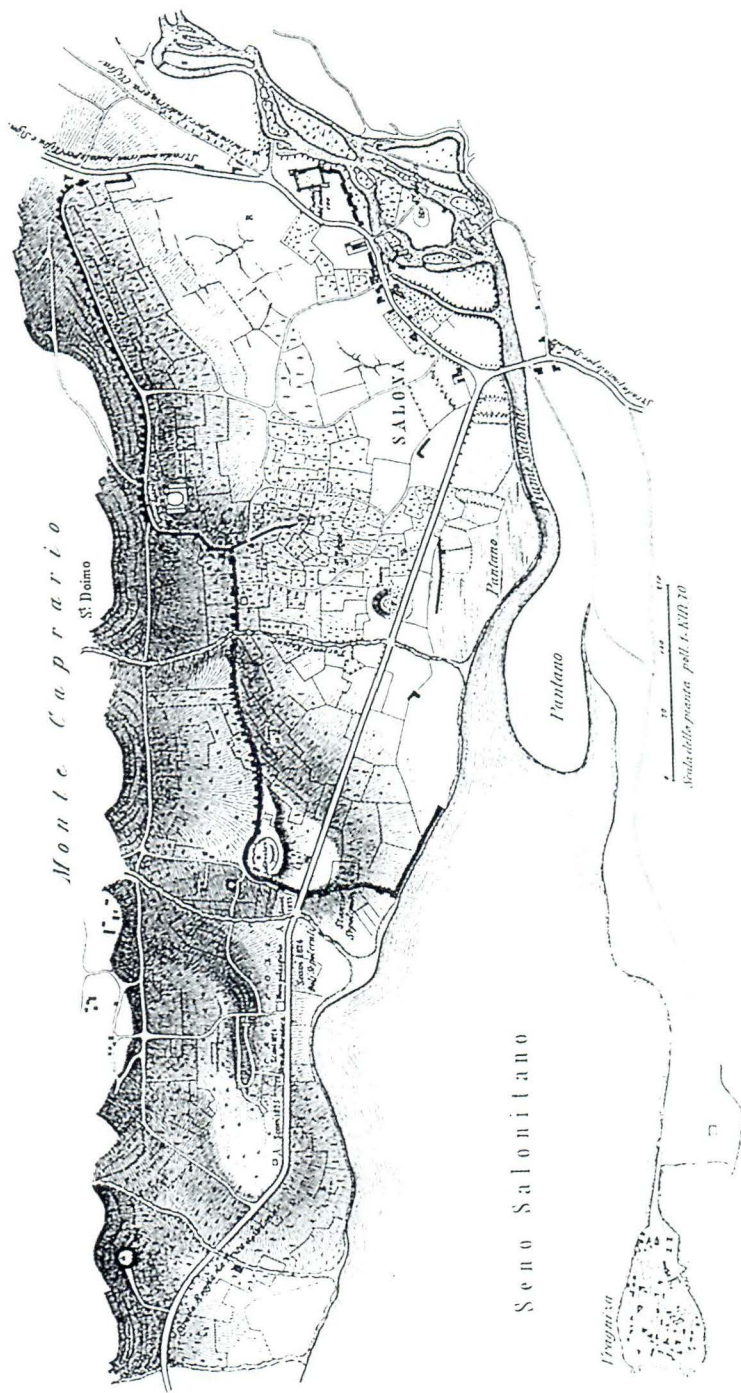

Franjo Bratanić, Sarkofag s prikazom Heraklovih djela, 1848. g., akvarel, Arheološki muzej Split

Značenje sarkofaga otkrivenog u nazočnosti cara Franje I. potaknulo je početak arheoloških istraživanja Salone i osnivanje Arheološkog muzeja u Splitu. Ne samo da se nalaz pojavio u stručnoj literaturi 19. st., nego je izrađena gipsana kopija za bečki Carski muzej. Stručnjaci su uglavnom opisivali Heraklova djela, a jedino je Frano Carrara istraživao okruženje spomenika prije gradnje crkve i o tome kratko izvijestio.

“Na obronku koji dominira kraljevskom cestom, između potoka Slano i Blandište, vidi se jedan sarkofag s reljefom koji je nakon otkrića 1818. g. po naredbi cara Franje, bio zaštićen. Da bi se očuvao od barbarstva ljudi, kad ga već nije uništio zub vremena, pretvorilo ga se u kapelu posvećenu Salonitancu sv. Kaju, papi i mučeniku, i tako očuvalo. Pročelje spomenika prikazuje tri polja s četiri Herkulova djela: Herkul i Kerber, Herkul izvlači Alkestu iz podzemlja, Herkul i ptice meotidske močvare te jabuke iz vrtova Hesperida. Steinbuchel je objavio taj reljef u izvještaju o svome putovanju po Dalmaciji u *Jahrbucher der Literatur* 1820. g. U bečkom Carskom muzeju vidio sam kopiju od gipsa izrađenu prema tom originalu. Zidovi koji su okruživali sarkofag, koliko mi je poznato, nisu bili uopće

² F. CARRARA, *O iskanjima u Saloni 1847-1848*, *Antička Salona* 1991., str. 183-184; F. BULIĆ, *Sv. Kajo papa i konfesor*, *Bull. dalm.* XXXIX/1916, str. 91 i d., *Tav. XXVI*; Izabrani spisi, Split 1984, str. 393-402, sl. XXXV; M. IVANIŠEVIĆ, *Antica rediviva*, *Longae Salonae*, Split 2002, str.650-654.

Plan Salone s položajem crkve sv. Kaja (F. Lanza)

otkopani do temelja niti je snimljen plan. U tu svrhu dao sam da se sve uokolo otkopa i tako uredi da u budućnosti ostane otkriven kao ukras spomenika i za znatiželju znanstvenika.”³

U novije vrijeme o sarkofagu je u par navrata pisao Nenad Cambi. U temeljnom djelu o antičkim sarkofazima ubraja ga među salonitanske sarkofage s mitološkim motivima, koji čine relativno skromnu grupu nastalu pod utjecajem importiranih djela iz velikih radionica antičkog svijeta. Neuobičajena podjela na mitološkim sarkofazima na zasebna polja u ovom slučaju je proizišla iz pojedinih cjelina Heraklovih djela. Po skulptorskom tretmanu reljefi podsjećaju na antičke uzore, što je bilo presudno za Cambijevo datiranje sarkofaga u 3. st. poslije Krista kada je import antičkih sarkofaga dostigao u Dalmaciji kulminaciju, iako na njima nije bila osobito popularna tematika Heraklovog ciklusa. Proučavajući nedavno Heraklov kult i njegovu ikonografiju na spomenicima u Hrvatskoj, Mirjana Sanader donosi i sarkofag iz crkve sv. Kaja.⁴

Međutim, štovanjem sv. Kaja na oltaru u obliku sarkofaga postupno je zasjelo antičke prizore, i nastale su legende da je on tu bio sahranjen. Antička ikonografija Heraklovih pothvata ubrzo je zaboravljena i zamijenjena pučkim tumačenjem kršćanskih prizora Adama i Eve. Don Frane Bulić kao gimnazijalac često je tumačio svojim mještanima lik Herakla kao Adama i to prizor u vrtu Hesperida gdje zmaj ovijen o deblo čuva stablo jabuke kao Adam koji je htio ubrati jabuke sa stabla što ga je čuvala zmija. U liku Alkestide prepoznavali su Evu koju vodi Adam, dok se u zadnjoj sceni nalazio Adam sa psom, jer su u zemaljskom vrtu prisutne brojne životinje. Taj izuzetan primjer stvaranja svete tradicije istaknuo je don F. Bulić u studiji o sv. Kaju papi i konfesoru opisujući to kao primjer kako nastaju hagiografske legende. Na dan svetkovine sv. Kaja 22. travnja crkva je postala mjesto hodočašća, ali i tijekom čitave godine. Vodu koja se iz stijene u kojoj je izdubljena kapela cijedila u sarkofag - za koji se držalo da je grob sv. Kaja - vjernici su odnosili smatrajući je svetom i čudotvornom.⁵

Upravo taj element vode što se skupljala u rimskom sarkofagu, koji je poslije poistovječen s grobom sv. Kaja, a prema pučkoj legendi je smatrana čudotvornom, gotovo je zanemaren u dosadašnjem proučavanju toga izuzetnog antičkog spomenika s Heraklovim reljefima. Tradicija svete vode povezana s posvetom kapele i crkve sv. Kaju papi sačuvana je do nedavno i nije se nikad povezivala s rimskim

³ F. LANZA, *Monumenti salonitani inediti*, Vienna 1856, str. 7, Tav. II, Fig. 1; ID, *Le origini primitive di Salona dalmatica*, Heraclea Illinica, Venezia 1889, str. 19-21; F. CARRARA, *op. cit.* (2), str. 183-184.

⁴ N. CAMBI, *Sarkofazi na istočnoj jadranskoj obali (III-VII st. n.e.)*, Zagreb 1975, str. 347-350; ID., *Portreti grčkih tragika i scene iz grčkih tragedija u antičkoj likovnoj umjetnosti u Dalmaciji*, Antički teatar na tlu Jugoslavije, 1981, str. 139, sl. 14; ID., *Antički sarkofazi u Dalmaciji*, Split 1988, str. 27 i d.; M. SANADER, *O kultu Herkula u Hrvatskoj*, *Opuscula Archaeologica* 18, Zagreb 1994, str. 87-114; ID., *Zur Ikonographie der Herkulesdarstellungen in Kroatien*, Akten des IV. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens, Celje 1995, str. 207-212, Taf. 60.

⁵ F. BULIĆ, *S. Gregorio Magno papa nelle sue relazioni colla Dalmazia (a. 590-604)*, *Bull. dalm.* XXVII/1904, str. 15-16, bilješka 5; ID., *op. cit.* (2), str. 91 i d., Tav. XXVI; ID., *Izabrani spisi*, Split 1984, str. 393-402, sl. XXXV.

Unutrašnjost crkve sv. Kaja s Heraklovim reljefima

Heraklovi reljefi

sarkofagom, iako je oduvijek iz njega istjecala. Sanduk isklesan u gromadi kamena živca unutar nekadašnje špilje iz čijih je stijenka izvirala voda bio je poput recipienta. Prednja ploha bila je zaravnana i uokvirena jednostavnom profilacijom što je odvaja od preostale neobrađene stijene (295x99 cm). To se opaža pri dnu gdje je još vidljiva priklesana kosina prirodne litice i naglašenog profiliranog postolja reljefa koji se pruža cijelom dužinom sanduka. Bočne stijenske reljefa dijelom su zazidane prilikom adaptiranja kapelice i poslije crkve sv. Kaja, kao i gornji rub preko kojeg je naknadno izvedena betonska ploča. Unutrašnjost je izdubljena u obliku pravokutnog sanduka s uzdignutim bočnim stijenama, s naknadno betonom poravnatim dnom zbog jednostavnijeg sakupljanja i otjecanja vode.

U dubokom reljefu prikazana su djela vrlo popularnog diviniziranog heroja antičkog svijeta, grčkog Herakla, odnosno rimskog Herkula. Sin Zeusa i smrtnice argivske princeze Alkmene, žene kralja Amfitriona od Tebe, bio je junak izuzetne snage, s ljudskim osobinama. Vodio je važne ratne pohode i mnoge borbe oslobađajući čovječanstvo od različitih nevolja, za što je na kraju bio nagrađen besmrtnošću na Olimpu. Njegove pothvate pratilo je izrazito neprijateljstvo Zeusove žene Here, što je dovelo Herakla do služenja kod mikenskog kralja Euristeja. Pojedini prizori iz njegovog života često su zastupljeni u antičkoj umjetnosti poput čuvenih dvanaest Djela obavljenih za mikenskog kralja. Tri pothvata iz tog poznatog ciklusa prikazana su na reljefima u crkvi sv. Kaja: Heraklo i Kerber, Heraklo vodi Alkestidu iz podzemnog svijeta, Heraklo i stimfalske ptice te jabuke iz vrta Hesperida.⁶

Navedena pojedina Heraklova djela predstavljena su u tri pravokutna polja, metope međusobno odijeljene blago stiliziranim profilacijama. U prvom odjeljku prikazana je posljednja epizoda i najteži zadatak iz niza dvanaest Heraklovih pothvata, silazak u podzemni svijet odakle je trebao dovesti strašnog Kerbera.⁷

U prvom je planu nagi lik Herakla ogrnut lavljom kožom preko lijevog ramena. Prikazan je u zrelih godinama s bradom, vrlo izražajnog lica, sa zabrinutim pogledom usmjerenim prema Kerberu. Tijelo istaknute snažne muskulature u žustrom je pokretu. Karakterističan raskorak je s ispruženom desnom nogom i lijevom presavijenom u koljenu te oslonjenom na kamen. U lijevoj ruci drži kijaču izrađenu od divlje masline, zabačenu iza glave. Desnicom, pored koje je spušten luk, poteže na lancu svezano troglavo čudovište čiji rep završava zmijskom glavom. Zastrašujući čuvar vrata svijeta mrtvih opire se sjedeći na stražnjim nogama. U pozadini psa je stablo s bogatom krošnjom ljeskavih listova, koje ispunja slobodan prostor kompozicije. Divovskom snagom što izbija iz glavnog lika uspijeva svladati natprirodnu neman. Pojedini detalji izvanredno su razrađeni, poput lavlje glave s bogatom grivom i čeljusti zvijeri, nareckanih listova stabla ili karika lanca svezanog Kerbera, odajući vrlo kvalitetan rad.

Na srednjoj je metopi prava kompozicijska grupa - Heraklo odvodi sjenu Alkestide iz podzemnog svijeta. To je priča o lijepoj princezi koja je pristala umrijeti umjesto svog supruga Admeta. Admet nije imao snage odbiti njezinu ponudu, iako je za njom tugovao. Prilikom posjeta Admetovu dvoru Heraklo je saznao za

⁶ *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC) IV/1, str. 728 - 731; V. ZAMAROVSKY, *Junaci antičkih mitova*, Zagreb 1973, str. 121-128; R. GREVS, *Grčki mitovi*, Beograd 1987, str. 384 - 446.

⁷ R. GREVS, str. 441-446; V. ZAMAROVSKY, str. 124, 164.

Heraklo s Kerberom

tužan događaj i žalost koja ih je zadesila. Odlučio se izravno sukobiti s bogom smrti Tanatom i vratiti preminulu kraljicu. Na reljefu je Alkestida u poluprofilu, ovijena u himation s bogatim naborima i pokrivena glave, što je svojstveno pokojnici. Heraklo je uhvatio Alkestidu za lijevu podlakticu i vraća je u život. Neustrašivi junak opet je u karakterističnom pokretu, sličnom raskoraku s ispruženom desnom nogom i lijevom savijenom u koljenu, kao na prethodnom prizoru. Muskulatura njegova tijela pomnivo je naglašena i raspoznaju se snažno zategnuti mišići. Lijevom rukom obuhvatio je kijaču a ogrnut je lavljom kožom preko ramena. Reljef je oštećen i nedostaje junakova glava, ali prema povezanim lavljim šapama na prsima, može se pretpostaviti da je na glavu stavio lavlju glavu kao kacigu.

Premda to Heraklovo djelo ne pripada izravno ciklusu dvanaest Djela, povezano je s tematikom podzemnog svijeta i izravnog sukoba s bogom smrti Tanatom.⁸

Posljednja metopa sadrži dva Heraklova pothvata. Glavni lik je potpuno nag, bez lavlje kože, s istaknutom muskulaturom tijela. U uobičajenom je pokretu s ispruženom desnom nogom i savijenom lijevom, ali glava mu je u profilu. Premda su sačuvani samo obrisi lica i reljef je na tome mjestu oštećen, izgleda da je to lik

⁸ V. ZAMAROVSKY, str. 1-2, 16-17, 126; R. GREVS, str. 195 - 197.

Heraklo odvodi Alkestidu

mladolikog Herakla bez brade. U lijevoj ruci drži luk iz kojeg je upravo odapeo smrtonosnu strijelu kojom je pogodena i oborena ptica stimfalska. Desna ruka je savijena u laktu i priljubljena uz tijelo, odajući pokret upravo odaslane strijele. Pored savijenog lijevog koljena spušten je rastvoreni tobolac u kojem je snop strijela prislonjen uz kamen.

U drugom je dijelu kompozicije stablo s krošnjom gdje su među lišćem prikazane ostale stimfalske ptice i jabuke. Oko debla stabla ovijena je zmija, čuveni zmaj Ladon koji je čuvao jabuke Hesperida. Dakle, ovdje su sažete dvije priče o opasnim pticama iz Stimfalskih močvara u Arkadiji, koje su proždirale i ubijale ljude ispuštajući brončana pera. Heraklo ih je preplašio čegrtaljkom i otjerao, ubivši mnoge svojim strijelama. Djelo slavi Herakla kao iscjelitelja koji istjeruje zle duhove poistovjećene s barskim pticama. Drugi pothvat odveo je Herakla do krajnjih granica svijeta, na daleki Zapad, jer je zalazak Sunca bio simbol smrti. Tu su se nalazili vrtovi Hesperida u kojima su rasle zlatne jabuke, a čuvao ih je uvijek budni čuvar, mnogoglavi zmaj, zmija Ladon. Heraklo je, prema mitografima, jednom u vrtu Hesperida ugasio žeđu tako što je udario nogom o zemlju, nakon čega je iz nje potekla voda. Upravo na toj metopi nalazi se udubina kroz koju je otjecala voda sakupljena u recipijentu, povezana s izvorom u vrtu Hesperida.⁹

⁹ V. ZAMAROVSKY, str. 122 - 124; R. GREVS, str. 413 - 415, 435 - 441.

Heraklo i stimfalske ptice / Heraklo u vrtu Hesperida

Dakle, u prirodnoj špilji kroz koju je protjecao potok i gdje je izvirala voda isklesani su u živcu kamenu prizori Heraklovih pothvata. Kako su zabilježili grčki mitografi u svojim djelima, izvori su često bili posvećeni Heraklu, a to potvrđuju i natpisi. Atena, Nimfe ili Hefest dali su Heraklu tople izvore na kojima se osvježavao. Vruće kupelji su općenito bile posvećene Heraklu - *Herakleia loutra*. Tople kupelji na Siciliji u Megari i Himeri priredile su Atena ili Nimfe Heraklu da se osvježi nakon borbe s Geryonom. Okupan od Nimfa u toplim izvorima Hyllosa i Achesiona Heraklo se izliječio, i po tim izvorima je nazvao dva sina. Kupelji i izvore za piće dale su Heraklu Nimfe. Izvor u Trezenu otkrio je Heraklo i stoga nosi njegovo ime (Paus. 2, 32, 4), a posvećene su mu bile i kupelji u Termopilima (Strabon 9, 4, 13). U Španjolskoj, u Eritriji, neki ga poistovjećuju s otokom Leon, gdje se nalazio najstariji grad Gades, na istočnom je rtu bio Heraklov hram čuven zbog izvora koji presahne kad je plima, a izbija za oseke. Heraklo je imao izvor u Caere (Liv. 22, I, 10) i vruće izvore u Allifa (CIL IX 2338 - Fabius Maximus v(ir) c(larissimus) rect(or) prov(inciae) / thermas Herculis vi terrae mo / tus eversas restituit a fundamentis; *Presvijetli muž Fabije Maksim, ravnatelj pokrajine, iz temelja je obnovio Herkulove kupelji koje je bio srušio silan potres*) i u Mehadia (CIL III 1566 - Herculi Genio / loci fontibus / calidis Calpur / nius Iulianus / v(ir) c(larissimus) leg(atus) / leg(ionis) V M(a)c(edonicae) / leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) / prov(inciae) Moes i ae / ...erios / v(otum) l(ibens) s(olvit); *Herkulu,*

geniju mjesta na toplim izvorima, rado je izvršio zavjet presvijetli muž Kalpurnije Julijan, legat Pete makedonske legije, Augustov legat u rangu pretora pokrajine ...nje Mezijske).¹⁰

Heraklov kult je vrlo rano prisutan u Spini, na ušću rijeke Po, odakle se širio prema unutrašnjosti. Njegov nadzor morskih i riječnih voda vrlo je važan u ekonomiji grada, pomorskog pristaništa u funkciji centra trgovine prema zapadu. Među njegovim prikazima ističu se dvije brončane figure heroja naoružanog uobičajenom kijačom, prikazanog s nogom naslonjenom na amforu. Ikonografija koja se nadovezuje na dobro poznatu temu Herakla na izvoru, često je upotrijebljena u ukrašavanju skarabeja i ogledala.¹¹

U Galiji se Heraklo identificirao s galskim bogom Smartrijem koji je izričito bio bog izvora i iscjeljitelj. Vrlo sličnih atributa s toljagom u desnici, ogrnut plaštem, ali krilat u pratnji vuka ili risa, povremeno je izvlačio pokojnike iz zemlje. Heraklo se štovao kao bog zdravlja, voda i osobito toplih vrela. U Vichiju gdje su topli izvori, *aquae calidae*, potvrđen je kult iscjeliteljskog Herakla. Najpoznatije Heraklovo svetište je u Deneuvru, gdje je otkriveno oko stotinu njegovih figuralnih prikaza. Ističe se svojim posve originalnim uređenjem, s bazenima koje povezuje put uz koji stoje spomenici s Heraklovim likom podignutim u čast heroja poluboga, koje je obnovljeno za Konstantina, ali je poslije potpuno uništeno postavši izravnom konkurencijom kršćanima. U Cerne Abbasu, selu u južnom Dorsetu u Velikoj Britaniji, isklesan je na stijeni nag i tifački div s toljagom, ispod kojeg je izvor vode. Kulturno mjesto je poslije kristijanizirano i tu je podignut samostan kod ljekovitog vrela.¹²

Dakle, ne samo što su Heraklovi žrtvenici podizani u blizini izvora i vodotoka, nego se Heraklo pojavljuje i kao božanstvo koje liječi. Brojni su navodi grčkih mitografa o ljekovitim biljkama koje je on otkrio. Osim jediča, koji je bio lijek i protiv groznice, Heraklo je pronašao divlji mažuran, siderski divlji mažuran tanke stabljike i crvenog cvijeta i lišća kao u korijandera, a raste pored jezera i rijeka te je izvrstan za sve rane nastale od željeza, zatim buniku, ili hioscijan koja izaziva vrtoglavicu ili ludilo itd. Štovanje Herakla kao boga iscjelitelja potvrđeno je i votivni natpisima kao u Mehadia, gdje se naziva *Herculi Salutifero* (CIL III 1572) ili u Apulum (CIL III 972, 1028) gdje su oltari podignuti Heraklu i Asklepiju od

¹⁰ LIMC IV/1, str. 797, 803; R. GREVS, str. 426; CIL IX 2338; CIL III 1566; G. SASSATELLI, *Spina nelle immagini etrusche: Eracle, Dedalo e il problema dell'acqua*, Spina, Storia di una città tra Greci ed Etruschi, Ferrara 1994, str. 126-127, Fig. 105; na prijevodu natpisa zahvaljujem prof. dr. B. Kuntić - Makvić.

¹¹ G. SASSATELLI, *op. cit.* (10), Ferrara 1994, str. 126-127, Fig. 105.

¹² E. THÉVENOT, *Le culte d'Hercule à Vichy*, Ogam: Tradition Celtique, histoire, langue, archéologie, religion, T. VI, fasc. I, février 1954., str. 216-217, 246-248; J. J. HATT, *Apollon guérisseur en Gaule*, 1983, str. 196-198; G. MOITRIEUX, *Hercules salutaris: Hercule au sanctuaire de Deneuvre* (Meurthle-et-Miselle), 1992, str. 122-128, 200-205; S. DEYTS, *Images des dieux de la Gaule*, Paris 1992, str. 121-123; *Dieux guérisseurs en Gaule romaine*, Lattes 1992, P. AUPERT, *Le dieux guérisseurs du domaine celtico-romain*, str. 65-66, Catalogue, *Le dieux salutaires et leurs sanctuaires*: not. 28-33 a,b, str. 153-156, sl. 185-189; C. BOURGEOIS, *Divona I: Divinités et ex-voto du culte gallo-romain de l'eau*, Paris 1991, str. 47-48, 79-80, 108, 211-226.

istog dedekanta. Poznat je žrtvenik koji je u Osijeku Heraklu podigao Gaj Valerije Mukijan *pro salute sua sorumque omnium*.¹³

U Puli, rimskoj koloniji u kojoj je Heraklo bio nominalni zaštitnik grada a nosila je naziv Colonia Iulia Pollentia Herculanea, bila su svetišta u prirodi posvećena Heraklu. Velik je broj Heraklovih žrtvenika i natpisa oko Herkulovih vrata uz cestu koja je od grada vodila prema amfiteatru, osobito na širem području izvora (Karolina). U blizini je pronađen Heraklov žrtvenik o gradnji svetišta. *C(atius) Domitii s f(ilius) - II viri aedem / Herculis / d(e) d(ecurionum) s(ententia) c(oeraverunt) i (demque) p(robaverunt)*. Prema odluci gradskog vijeća a pod nadzorom dvojice duumvira, kako je navedeno na pronađenom natpisu na tome mjestu, sagrađeno je Heraklovo svetište, možda *lucus Herculis* u gaju, tj. u prirodi. Na tome mjestu poslije je podignuta crkva sv. Ivana od Nimfeja. Na suprotnoj strani grada, u jugoistočnom dijelu gdje se u antičko vrijeme nalazio vodotok, u ruševinama crkve sv. Ivana u Arsenalu, također je otkriven žrtvenik posvećen Herkulu (danas unutar "Uljanikova" zida). U pulskom ageru pored prirodne lokve poput jezera kod Bala, gdje se nalazio sklop svetišta, otkriven je kip Herakla. Vjerojatno se i tu štovalo Herakla u prirodi, slično poput onog nedaleko od Herkulovih vrata u Puli.¹⁴

U Aquae Iassae (Varaždinske toplice) gdje su čuveni antički topli izvori u funkciji do danas, pronađen je također žrtvenik posvećen Heraklu, *Herculi / Aug(usto) sac(rum) / M(arcus) Aurel(ius) / Cassius / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis)*.¹⁵

Rimski je Herkul bio kompleksno božanstvo. Premda je vrlo rano u grčkom svijetu služio političkoj propagandi grčkih država i od Aleksandra tijekom rimskog perioda bio asimiliran sa smrtnim vladarima i carevima podupirući rimsku državnu ideju i štovan uvelike od vojnika, bio je zaštitnik stočara, pomoraca, obitelji te ozdravitelj, a slavljen je i kao podzemno božanstvo pod čijom se zaštitom nalazi i sve ono što je ispod zemlje. Najvećem heroju, čija je hrabrost privukla naklonost božanstava u ostvarivanju djela za dobrobit čovječanstva, priskrbljena je izuzetna popularnost u antičkoj umjetnosti.¹⁶ Stoga su salonitanski reljefi, isklesani u živcu kamenu iz kojega je izvirala voda, asimilirali više prizora iz njegovog života povezanih s podzemnim svijetom odakle se dotad nitko živ nije vratio. Heraklova odvažnost iskazana je izravnim silaskom u podzemlje i svladavanjem čuvara vrata svijeta mrtvih - troglavog čudovišta Kerbera i sukobom s bogom smrti

¹³ LIMC IV/1, str. 795, 803; R.GREVS, str. 443; E. THÉVENOT, *op. cit.* (12), str. 246, Mehadia CIL III 1572, Apulum/ Carlberg CIL III 972, 1028; D. PINTEROVIĆ, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978, 133; M. Sanader, *op. cit.* (4), str. 87-114.

¹⁴ Izložba - *Pula iza Herkulovih vrata*, Arheološka istraživanja 1997 - 1998. g. Pula 2001.; A. STARAC, *Istraživanja kod Herkulovih vrata. Antički epigrafski spomenici*, *Opuscula archaeologica* 23-24, Zagreb 1999-2000, str. 133-141; ID., *Osservazioni sui bronzetti di Ercole dell' Istria, Bronzi di eta Romana in Cisalpina*, *Novita e riletture, Antichità Altoadriatiche* LI, Trieste 2002, str. 17-30, Fig. 3, 5, 6.

¹⁵ M. SANADER, *op. cit.* (4), str. 87-114; ID., *Zur Ikonographie der Herkulesdarstellungen in Kroatien*, *Akten des IV. internationalen Kolloquiums über Probleme des provincialromischen Kunstschaffens*, Celje 1995, str. 207-212, Taf. 60.

¹⁶ LIMC IV/1, str. 731-838; ZAMAROVSKY, str. 127 - 128; T. H. CARPENTER, *Art and Myth in Ancient Greece*, London 1998, str. 117-134.

Tanatom za povratak preminule princeze Alkestide. Njegov odlazak na kraj svijeta,

daleki Zapad, jer je zalazak Sunca bio simbol smrti, u vrt Hesperida gdje je proizveo izvor iz zemlje, ili Heraklo kao iscjelitelj istjeruje zle duhove poistovjećene s barskim pticama u priči o stimfalskim pticama potvrđuju iscjeliteljski karakter povezan s vodom. Navedeni prizori savršeno su odgovarali Heraklovom svetištu postavljenom u prirodi.

Presudna je bila voda koja je čudesno izvivala u špilji. Naime, prirodna gudurica se nalazila između Slanog i Blandišta, dva veća potoka koji su bili vidljivi i jasno ucrtani na katastarskim kartama 19. st. A potok koji je izvirao u špilji i nalazi se točno između ta dva potoka u pravcu stijene pored koje je podignuta crkva sv. Kaja, zabilježen je u hidrografskim kartama.¹⁷ Njegov je tok presječen izgradnjom magistralne ceste i danas je izvor presušio. Vjerojatno se pružao kao podzemni tok koji je izvirao u špilji, što je u antičkom svijetu bilo presudno za izbor mjesta za svetište. Kako je voda važan element u gotovo svim religijama, posebno kao granica i prolaz u podzemni svijet, nije neobično što su na tome mjestu prikazani pojedini Heraklovi pothvati izravno povezani s podzemnim svijetom, tj. podignuto je Heraklovo svetište. Nažalost, ne zna se što se nalazilo ispred špilje, a prema prvim opisima otkrića spomenika, očito se radilo o nekoj zidanoj strukturi. Naime, kako je zabilježeno u prvim opisima, poput onog u dnevniku austrijskog cara, pred špiljom su se vidjeli temelji nekoga malog hrama. To je ponukalo i arheologa Franu Carraru da detaljnije istraži kontekst špilje i reljefa. Međutim, on nije o tome objavio detaljnija zapažanja. S obzirom na promjene koje su nastale u dva stoljeća od otkrića "sarkofaga", neće biti lako provesti revizijska istraživanja.

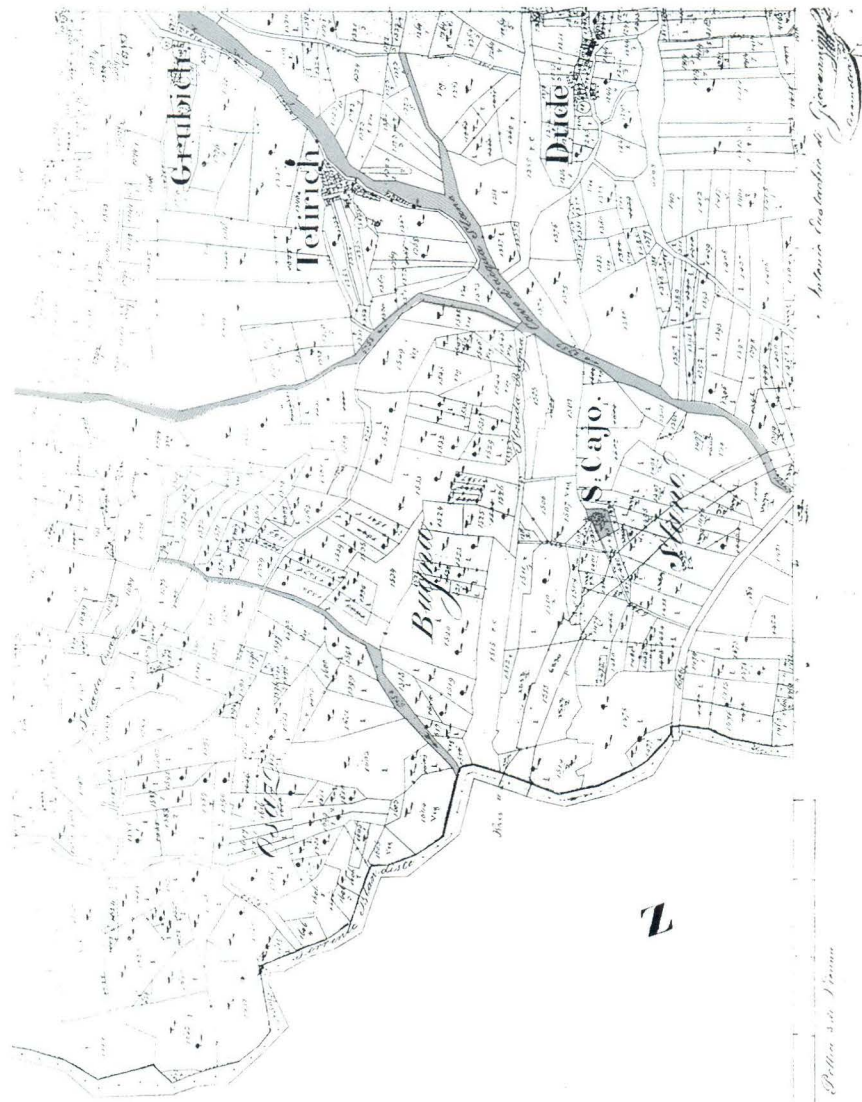
Otvoreno je pitanje osobina tog izvora i ljekovitih svojstava, što je također povezano s kultom Herakla. Možda se u kasnijoj tradiciji, povezanoj sa štovanjem sv. Kaja, u čudotvornoj vodi koja je istjecala iz njegova sarkofaga nazire trag istih svojstava i antičkog izvora.

Brojni su primjeri vrućih i ljekovitih vrela posvećenih Heraklu, pored kojih su često nastala njegova svetišta u prirodi, koja su vrlo rano kristijanizirana. Usprkos početnim zabranama pojedinih svetaca, među kojima je najglasniji bio sv. Augustin koji je vikao na prinositelje žrtava fontanama i stablima, kao i Grgur iz Toursa ili Martin iz Toursa koji je uništio znatan broj vodenih svetišta, potvrđen je kontinuitet kulturnih mjesta. Prvotne dileme da li zabraniti, dopustiti i prihvatiti kult izvora i ljekovitih voda, ubrzo su zasjenile kršćanske legende a poganska svetišta zamijenile ranokršćanske crkve. Vrlo ilustrativan je primjer sv. Peregrina, biskupa Auxera i mučenika, koji je započeo mučeništvo time što su ga uhvatili kod izvora i udarili bičem koji se pretvorio u zmiju i pobjegao u fontanu. Krio se u špilji kod izvora, odakle ga je istjerala zmija, a on ju je prokleo: na svečev dan 16. V. ona se pojavljuje na fontani, glavata s ogrlicom.¹⁸

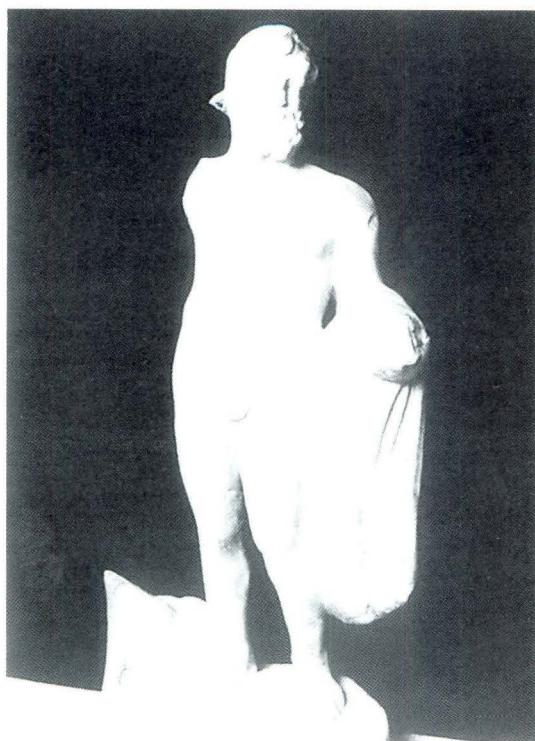
Samostan kod ljekovitog vrela nastao je u Cerne Abbas gdje je nad izvorom isklesan lik itifaličnog diva. U Puli su nad Heraklovim izvorima nastale

¹⁷ Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, K.O. Solin 1831, D.L. 13, 17.

¹⁸ B. CAULIER, *L'eau et le sacré: les cultes thérapeutiques autour des fontaines en France du moyen âge à nos jours*, Paris 1990, str. 133; ID, *Le christianisme et sources: interdire, récupérer ou tolérer ?*, *Dieux guérisseurs en Gaule romaine*, Lattes 1992, str. 110-125; C. BOURGEOIS, *op. cit.* (12), str. 77-78.

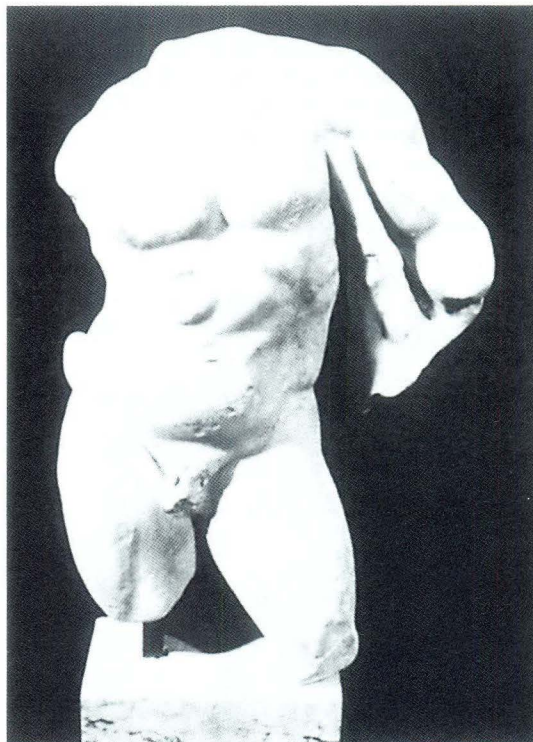
Detalj katastarske karte predjela sv. Kaj (Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, K.O. Solin 1831, D.L 13)

Salona, kip Herakla s jabukama Hesperida, otkriven pored Pet mostova u Urbs orientalis (Arheološki muzej u Splitu)

ranokršćanske crkve. Heraklovo svetište s izvorom vode u Saloni također je kristijanizirano ali tek njegovim otkrićem u 19. st. kada je špilja pretvorena u kapelu te poslije crkvu posvećenu sv. Kaju. Kameni recipijent s Heraklovim prikazima iz kojeg izvire voda postao je oltar, svečev grob - sarkofag iz kojeg otječe čudotvorna voda.

Heraklovo svetište u prirodi s izvorom u stijenama litice iz koje su isklesani reljefi s Heraklovim pothvatima izuzetan je primjer kulta diviniziranog antičkog heroja. Spomenik vrlo visoke umjetničke kvalitete, čiji je kamen glačan i djeluje poput mramora, ostvarili su domaći majstori salonitanskih radionica prema uzorima importirane plastike, uvelike prisutne u Saloni, glavnom gradu provincije Dalmacije. Kako su reljefi isklesani na kamenom sanduku koji je izgledom podsjećao na sarkofag, a nedostajao mu je poklopac, što je zabilježeno prilikom njegova otkrića te se nalazio u neposrednoj blizini zapadne salonitanske nekropole, bilo je u dosadašnjoj literaturi presudno da se spomenik protumači kao antički sarkofag. Tome je pridonijelo i njegovo poistovjećenje s grobom sv. Kaja, budući da je bio upotrijebljen kao oltar u svetištu njemu posvećene crkve. Već samo postojanje izvora i vode koja se sakupljala u kamenom sanduku recipijentu, iz kojeg je otjecala kao posvećena, isključuje mogućnost interpretacije spomenika kao antičkog sarkofaga, i u sasvim novom svjetlu pridonosi poznavanju šovanja Heraklovog kulta ne samo u Saloni i Dalmaciji.

Salona, torzo mramornog kipa Umornog Herakla, otkriven u rukavcu Jadra u Urbs orientalis (Arheološki muzej u Splitu)

Naime, Heraklovi spomenici pronađeni su na mnogim mjestima. Tako je pored Pet mostova u Saloni, kuda je tekao rukavac rijeke Jadro istočnim dijelom grada Urbs Orientalis, otkriven kip Herakla s jabukama Hesperida. Druga Heraklova statua izišla je na svjetlo dana 1905. u jednom rukavcu Solinske rike (Jadro) u antičkoj Saloni. Premda je sačuvan samo torzo te mramorne skulpture snažne muskulature, s ostacima lavlje kože, taj vrlo kvalitetan umjetnički rad pripisuje se tipu tzv. Umornog Herakla, rimske kopije čuvenog Lizipova kipa iz prve polovice 2. stoljeća.

Međutim, dosad najmonumentalnija skulptura popularnog antičkog heroja otkrivena je na forumu rimske kolonije Aequum, gdje se nalazila u nekoj građevini. To je rimska kopija poznatog Skopasovog Herakla ili helenističke varijacije tog kipa s kraja 1. ili početka 2. stoljeća.¹⁹

¹⁹ F. BULIĆ, *Escavi ad Est della Porta Caesarea a Salona, presso i cosiddetti Cinque Ponti (kod Pet Mostova) negli anni 1916 e 1917*, VAHD XLV, Split 1922, str. 6, T. I, II; N. CAMBI, *Odjeci Skopasa i Lizipa na skulpturama Herakla iz Dalmacije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 23, Zadar 1984, str. 29-40, T. I, II; ID, *Kiparstvo, Longae Salonae I*, Split 2002, str. 129, sl. 57, 58.

U likovnoj umjetnosti česti su reljefni prikazi tog antičkog junaka. U Saloni je poznat reljef Herakla u borbi s nemejskim lavom, pronađen kao spolija u podu katedrale. Ponekad je prikazan sam lik heroja s uobičajenim atributima, s kijačom i prebačenom lavljom kožom preko ramena, također reljef iz Salone, kao i žrtvenici što su ih podigli rimski vojnici veteran Valerije Valens ili centurion Sex Aquillius Severus. Heraklovi reljefi i posvetni natpisi bili su postavljeni posebice u obližnjim kamenolomima na Braču i Segetu kod Trogira, gdje je on slavjen kao zaštitnik klesara i vojnika koji su radili u antičkim kavama.²⁰

Trogir, Muzej grada, reljef Herakla

Štovanje Herakla je, prema dosadašnjim nalazima, vrlo rašireno na području rimske provincije Dalmacije, osobito u glavnom gradu i okolici. Postavljanje skulpture na gradskom forumu rimske kolonije isluženih vojnika veterana u Aequumu ili nekim privatnim ambijentima, kako smatra N. Cambi, za dvije salonitanske skulpture pronađene u rukavcima rijeke Jadra odnosno pored Pet mostova ili u obližnjim antičkim kamenolomima, potvrđuje mjesta i kontekst Heraklova kulta. U tom smislu je štovanje Herakla na izvoru kao svetišta u prirodi, možda nekad *lucus Herculis*, danas u crkvi sv. Kaja, izuzetan primjer koji znatno obogaćuje poznavanje Heraklova kulta u glavnom gradu rimske provincije Dalmacije. Prema pulskim primjerima Heraklovih svetišta u prirodi, direktno povezanih s izvorima i

²⁰ M. SANADER, op. cit. (4), str. 98 -102; J. JELIČIĆ, *Heraklov žrtvenik i ostali nalazi u Segetu Donjem kod Trogira*, VAHD 75, Split 1981, str. 97-103.

vodotocima, možda se može slično pretpostaviti za štovanje njegova kulta u Saloni. Naime, nalaz skulpture Herakla s jabukama Hesperida pored Pet mostova kuda je tekao rukavac Jadra i spolija reljefa Herakla u borbi s nemejskim lavom u podu katedrale u neposrednoj blizini, možda su pripadali istom Heraklovom svetištu, također pored vodotoka. Ne zna se točno mjesto rimske kopije Lizipova kipa, tzv. Umornog Herakla, pronađenog u rukavcu rijeke istočnog dijela grada. Stoga je u Urbs orientalis, gdje su arheološkim istraživanjima otkriveni brojni rukavci i potoci, potvrđeno štovanje Heraklova kulta, i to možda kao zaštitnika vode. Upravo su u glavnom gradu često prisutne rimske kopije istaknutih grčkih skulptura i importirana djela iz antičkih radionica drugih dijelova Carstva pridonijele razvoju domaćih klesarskih radionica. Salonitanske radionice ostvarile su vrlo visoki domet, što potvrđuju reljefi Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja, nekad svetištu u prirodi, što je još jedna odlika domaće osobnosti krševitog krajolika. Naime, poznato je postavljanje reljefa i pisanih votivnih spomenika najpopularnijeg ilirskog božanstva Silvana sub divo ili u špilji. Njegove kultne slike isklesane su u živoj stijeni ili litici, poput primjera na obroncima Kozjaka iznad Kaštela ili blizu Klisa, u neposrednoj okolici Salone, odnosno u špilji u Močićima u Konavlima gdje je pored čuvenog paneja poslije nastao mitrej. Navedena Silvanova svetišta na otvorenom nastala su uz izvore žive vode, što je vrlo slikovito opisano u antičkim tekstovima.²¹ Ilustrativan je primjer Heraklova reljefa u plitkoj edikuli iz okolice Trogira, danas u Muzeju grada, koji ikonografijom neobično podsjeća na Silvana i vjerojatno je bio postavljen u prirodi. Slično su postavljeni Heraklovi reljefi u kamenolomima na Braču gdje je u živcu isklesan njegov lik. U taj se kontekst uklapa svetište u prirodi u Sv. Kaju, međutim s temom Herakla zaštitnika izvora vode i podzemnog svijeta, što u sasvim novom svjetlu pokazuje štovanje najpopularnijeg heroja antičkog svijeta u rimskoj Dalmaciji.

²¹ D. RENDIĆ - MIOČEVIĆ, *Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata*, GZM X, Sarajevo 1955, str. 16; ID, *Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira, Iliri i antički svijet*, Split 1989, str. 467-470, gdje autor donosi prijevod epigrama pjesnika Krinagore (Anth. Pal. VI, 253: "Tu su stanovi Nimfa, spilje, s vrelima blagim; vode im otječu tlom neravnim, miran im tok; tu je nastamba šumna omorikom kičena Pana, što ju u guduri toj hridastoj iznaden sam." i Alkifrona: "A malo podalje od stana (tora) bila je nekakva pećina, odozgo zastrta lovorom i platanama, a s jedne i druge strane grmljem od mrčike, dok ju je kao ogrtač posve obavijao bršljan, priljubljen uz sam kamen. Iz nje (pećine) curila je bistra voda. A na kamenim reljefima vide se gdje stoje neke nimfe i Pan kako motri Nejade, naginjući se prema njima." ID, *Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove kulturne zajednice, Iliri i antički svijet*, str. 507-522; ID, *Da li je spelaeum u Močićima kraj Cavtata (Epidaur) služilo samo Mitrinu kultu ?, Iliri i antički svijet*, str. 531-537; J. Jeličić, *op. cit.* (20), str. 100 - 102; N. CAMBI, *Kiparstvo*, str. 97, sl. 142.

RELIEFS WITH DEPICTIONS OF THE LABOURS OF HERACLES IN THE CHURCH OF ST CAIUS IN SALONA

Jasna Jeličić - Radonić

During the visit of Austrian Emperor Francis I to Dalmatia as well as to the monuments of Salona, in a little cave, what was called a sarcophagus with depictions of the labours of Heracles was discovered. Carved out of the living rock, it was protected first of all by the building of a chapel, and then of a church dedicated to St Caius the Pope, in which it served as an altar.

The labours of the very popular deified hero of the antique world, the Greek Heracles, or the Roman Hercules, were shown in high relief. These are individual scenes of his life, particularly of the well known cycle of the 12 Labours performed for the king of Mycenae: Heracles and Cerberus, Heracles taking Alcestis from the underground, Heracles and the Stymphalian birds, and the apples of the gardens of the Hesperides. Since the reliefs are carved on a stone chest the appearance of which recalls a sarcophagus, and since it lies in the immediate vicinity of the western Salona necropolis, this was crucial for the monument in the literature to date having been interpreted as an antique sarcophagus. This was contributed to by its identification with the tomb of St Caius Pope and Martyr, since it was used as altar in the sanctuary of the church dedicated to him.

However the very existence of a spring and of the water that collected in the stone chest, a recipient, with the reliefs of Heracles, from which it flowed out as if consecrated, rules out the possibility of interpreting the monument as antique sarcophagus. It is very likely a shrine to Heracles placed in nature. The tradition about the holy water has been preserved down to this very day through the cult and reverence for St Caius the Pope, confirming the importance of the ancient spring dedicated to Heracles.

The monument, of a very high artistic quality, the stone of which is polished until it resembles marble, was created by the local craftsmen of the Salona workshops according to models of imported plastics, which figured a lot in Salona. Heracles's shrine in nature with a spring in the rocks of a cliff from which reliefs with the exploits of Heracles were carved out is an outstanding example of a cult of a deified ancient hero.

According to finds to date, reverence for Heracles was extremely widely distributed in the Roman province of Dalmatia, particularly in the capital and environs. The placing of a sculpture in the city forum of the Roman colony of the meritorious military veterans in Aequum or in some private settings, as N. Cambi considers with respect to two Salona sculptures found in the channels of the Jadro River, that is, by the Five Bridges or in the nearby ancient quarries, confirms the places and context of the Heracles cult. From this point of view, the cult of Heracles at a spring, as shrine in nature - perhaps once a *lucus Herculis*, today the Church of St Caius, is an exceptional example, which considerably enriches our understanding of the cult of Heracles in the capital of the Roman province of Dalmatia. According to the examples in Pula of Heracles shrines in nature directly linked with sources and watercourses, something similar can be assumed with respect to the cult and the reverence for it in Salona. That is, the find of a sculpture of Heracles with the Apples of the Hesperides by the Five Bridges, where the

channel of the Jadro flowed, and the *spolia* of a relief of Heracles in battle with the Nemean lion in the floor of the cathedral in the immediate vicinity perhaps belonged to the same shrine of Heracles, also alongside a watercourse. We do not know the precise place of the Roman copy of the Lysippus statue the so-called Weary Heracles found in a channel of the river of the eastern part of the town. For this reason in Urbs Orientalis, where many channels and springs were discovered in archaeological research, the reverence for the cult of Heracles was discovered, and precisely perhaps as a patron of water. In this context, the shrine in nature in St Caius's harmonises very well, however, with the topic of Heracles as patron of springs and the underworld, which shows the reverence for the most popular hero of the ancient world in Roman Dalmatia in a very new light.